

Literatuur als medisch zoeklicht –
de homoseksuele identiteit (1850-1920)

De zesentwintigste Bert van Selm-lezing is op 7 september 2017 te Leiden uitgesproken door Mary Kemperink. De Bert van Selm-lezing is een jaarlijks terugkerende lezing ter nagedachtenis van de boekhistoricus Bert van Selm († 17 april 1991). De lezing is een initiatief van de opleiding Nederlandse taal en cultuur van de Universiteit Leiden. De Bert van Selm-commissie, tevens redactie van de reeks, wordt gevormd door Wim van Anrooij, Rick Honings, Simone Callaert (studentlid) en Lotte van den Bosch (studentlid). De reeks wordt gesponsord door de Nederlandse Boekhistorische Vereniging (Leiden), het Frederik Mullerfonds (Den Haag), Stichting Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen (Leiden), Gerard Post van der Molen (Ruurlo), Ton Croiset van Uchelen (Maarsse) en Boekhandel Van Stockum (Leiden).

© Mary Kemperink, 2017

ISBN 978-90-78531-18-0

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system of any nature, or transmitted in any form by means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the publisher, application for which should be addressed to the publisher.

www.primaverapers.nl

Design TopicA (Antoinette Hanekuyk), Leiden

Printing Wilco Printing & Binding

Cover illustration Gustave Courbet, 'Le sommeil' (1866).

Collectie: Petit Palais, Musée des Beaux-Arts, Paris.

(Reproductie met toestemming van het Petit Palais,

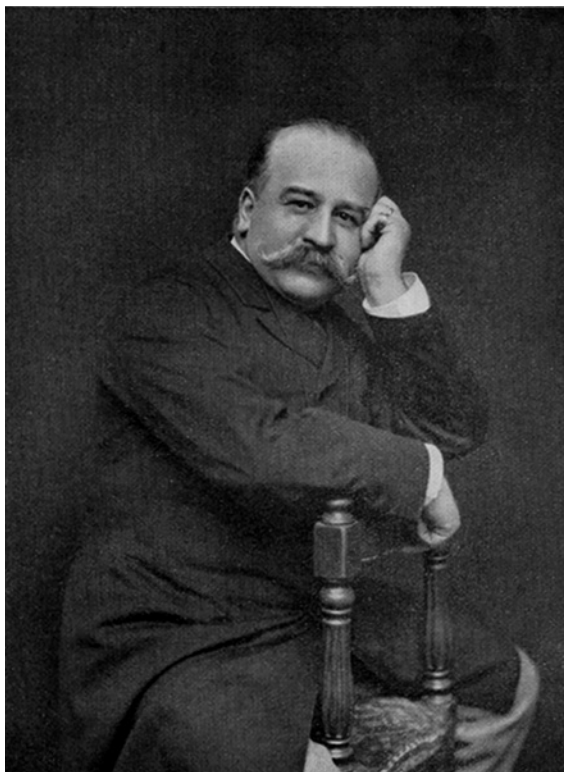
© Petit Palais/Roger-Viollet.)

MARY KEMPERINK

Literatuur als medisch zoeklicht —
de homoseksuele identiteit (1850-1920)

ZESSENTWINTIGSTE BERT VAN SELM-LEZING

PRIMAVERA PERS, LEIDEN 2017

1. Portret van Alexandre Lacassagne (1843-1924).
Collectie Bibliothèque de l'Académie
nationale de médecine.

In 1903 was een jonge Duitser, Georges Apitzsch, er slecht aan toe. Hij zat met een groot probleem dat hem zenuwziek maakte. Seksueel voelde hij zich onweerstaanbaar aangetrokken tot het mannelijk geslacht en dat deugde niet volgens hemzelf, en al helemaal niet volgens zijn familie, die hem in een zenuwinrichting had laten opnemen. Ten einde raad wendde hij zich tot de Franse arts A. Lacassagne [afb. 1], een beroemde specialist op het terrein van wat wij nu de homoseksualiteit zouden noemen. Dat contact resulteerde in een frequente briefwisseling, die bewaard is gebleven.¹

1 Apitzsch 2006.

In de briefwisseling is te lezen hoe Lacassagne zijn patiënt voorzag van goede raad, zoals ophouden met masturberen en zich laten besnijden. We lezen ook dat de patiënt zélf adviezen gaf aan zijn arts. Herhaaldelijk suggereerde hij interessante literatuur die deze dokter meer inzicht zou kunnen geven in zijn specialisme. Dat zijn dan geen medische handboeken, maar romans en verhalen, waaronder een nu nog bekende titel als *The Picture of Dorian Gray* van Oscar Wilde uit 1890, maar ook een inmiddels allang weggezakte bestseller als *Les invertis* (1896) van Armand Dubarry. De briefwisseling laat zien dat homoseksuelen goed op de hoogte waren van lettertie over het thema homoseksualiteit. En dat ligt eigenlijk voor de hand. Over het algemeen wil een lezer graag meer weten over persoonlijke dingen die hem of haar bezighouden. Opmerkelijker is dat artsen – en blijkbaar ook een gerenommeerde deskundige als Lacassagne – aan de hand van literaire teksten dachten wijzer te kunnen worden over het verschijnsel homoseksualiteit.

Die
Conträre Sexualempfindung.

Mit Benutzung ärztlichen Materials

VON

Dr. med. Albert Moll

in Berlin.

Mit einem Vorwort

VON

Dr. R. v. Kraft-Ebing

u. S. Prof. f. Psychiatrie u. Nervenkrankheiten an d. k. k. Universität Wien.

BERLIN N.W.

FISCHER'S MEDICINISCHE BUCHHANDLUNG

H. Kornfeld,

1891.

2. Titelpagina van Albert Moll, *Die conträre Sexualempfindung*.
 Berlin: Fischer's Medicin. Buchhandlung.

Nu realiseren we ons doorgaans niet voortdurend dat literatuur ons kennis verschaft. Dat is meestal ook niet onze eerste beweegreden om een roman te gaan lezen. Maar het is wel een inmiddels ook wetenschappelijk vastgesteld gegeven dat we via verhalen en gedichten kunnen leren over de wereld en over onszelf. Welke thema's een gedicht of verhaal ook mag bestrijken en wat voor soort personages er ook in mogen optreden, literatuur gaat als puntje bij paaltje komt altijd over mensen. En zo worden we al lezend geconfronteerd met personages die gedragingen, gevoelens en soms zelfs complete persoonlijkheden laten zien waarvan we voorheen het bestaan niet of nauwelijks vermoedden, of juist met personages die we verheugd als een tweede 'ik' begroeten.

In de negentiende eeuw is de gedachte sterk aanwezig dat gedichten en vooral romans voor artsen een rijke bron van kennis over homoseksualiteit zouden kunnen vormen. De Duitse specialist A. Moll stelt in 1899 in de inleiding op zijn standaardwerk [afb. 2] over dit onderwerp zelfs dat voor een arts de literatuur de eerst aangewezen bron is om inzicht te krijgen in het verschijnsel homoseksualiteit. Met dit doel had hij naar zijn zeggen de Berlijnse bibliotheek flink geplunderd.²

² Moll 1899, p. vii.

Voor ons mag het nu opmerkelijk heten een wetenschapper te horen beweren dat literatuur voor hem de primaire bron van informatie is. Waarom meenden artsen dat een goede eeuw geleden zo stellig? Breder gesteld: wat is de rol die literatuur bij de invulling en de verspreiding van het concept homoseksualiteit gespeeld heeft in de periode waarin dit concept in eerste instantie werd ontwikkeld, dat wil zeggen van ongeveer 1850 tot 1920?

Om die vraag te kunnen beantwoorden – beter gezegd: om enkele contouren van een antwoord daarop te kunnen schetsen – laat ik hier eerst een kort stukje volgen over de medische geschiedenis van homoseksualiteit in de negentiende eeuw.³ Daarin spelen in eerste instantie Frankrijk en Duitsland de

³ Dit overzicht is gebaseerd op zeer veel van de secundaire literatuur die hier inmiddels over verschenen is. Deze is niet opgenomen in de onderstaande bibliografie. Voor de Nederlandse situatie noem ik hier Gert Hekma, die talrijke publicaties op zijn naam heeft staan.

hoofdrol. In Nederland gingen artsen zich wat later met dit toen heikel geachte onderwerp bezighouden. En in Engeland was homoseksualiteit nog lang verboden terrein, ook in de wetenschappelijke wereld, zeker na het opzienbarende proces en de veroordeling van Oscar Wilde in 1895 [afb. 3].⁴

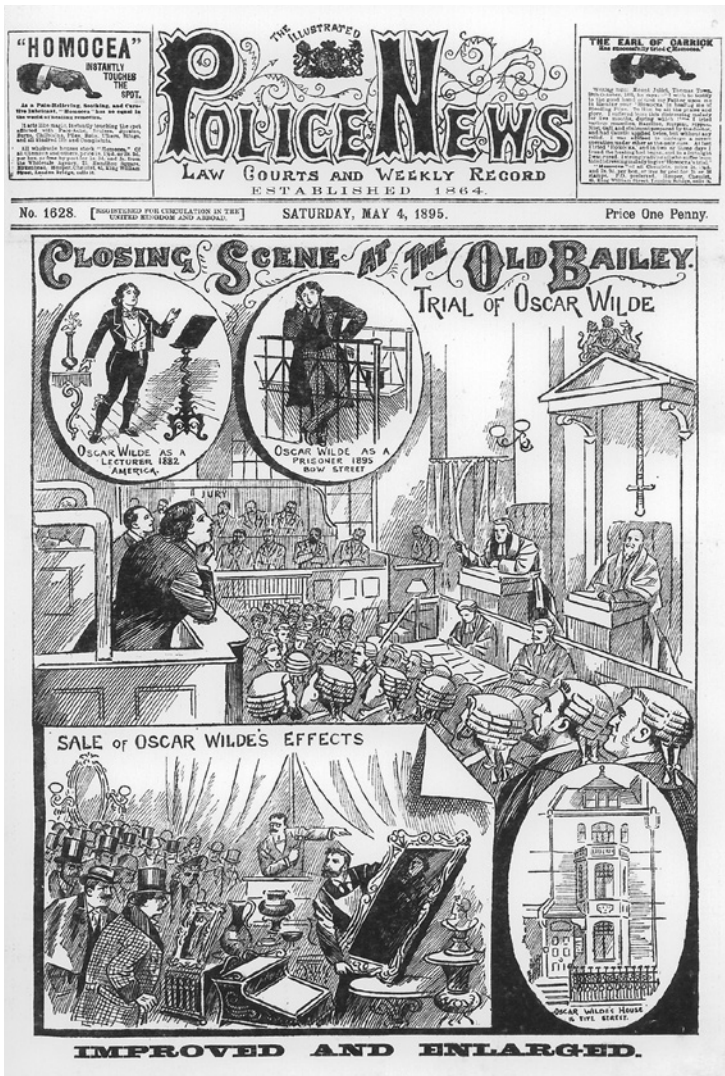
4 Een symptoom van dit Britse taboe is dat een van de eerste Engelse studies over homoseksualiteit, *Sexual Inversion* van Havelock Ellis, eerst (in 1896) in Duitsland werd gepubliceerd in een Duitse vertaling onder de titel *Das konträre Geschlechtsgefühl* en pas een jaar later een Engelse editie kreeg, die overigens weer snel uit de handel werd genomen. (Bauer 2009, p. 57).

5 De term 'homoseksualiteit' werd in 1869 gemunt door de Hongaar Karl-Maria Kertbeny. Voor de goede orde: wanneer ik hier de term 'homoseksueel' gebruik, doe ik dat bij wijze van metaterm, in de betekenis van 'met een seksuele voorkeur voor het eigen geslacht'.

Het medische discours

Vanaf het midden van de negentiende eeuw werd homoseksualiteit steeds meer een medische kwestie. Artsen veronderstelden dat er met iemand die een seksuele voorkeur had voor het eigen geslacht medisch gesproken iets aan de hand moest zijn. Hij of zij was niet helemaal, of helemaal niet, in orde. Was hij of zij soms erfelijk belast? Ziek? Door perverse vrienden op het verkeerde pad gebracht? Deze vragen doemden op toen artsen zich begonnen te bezinnen op het verschijnsel homoseksualiteit. Overigens is 'homoseksualiteit' een relatief laat ingeburgerde term.⁵ In de negentiende eeuw waren aanduidingen als 'urning' en 'invert' voor mannen en 'urningin' en 'tribade' voor vrouwen gangbaarder, maar ze betekenden grosso modo hetzelfde: personen die zich seksueel aangetrokken voelen door leden van hetzelfde geslacht. Daarbij werd in eerste instantie gedacht aan homoseksualiteit bij mannen en dan aanvankelijk in termen van sodomie, dat wil zeggen van anale penetratie.

Medici kwamen in hun functie van getuige-deskundigen bij rechtszaken in aanraking met dit verschijnsel en met het grote gebied van de seksuele pathologie in bredere zin. Wat artsen fascineerde was hoe de natuur zoiets 'onnatuurlijks', tegendraads en volgens velen ook immoreels als homoseksualiteit kon voortbrengen. Daarbij werden ze nog eens extra geïntrigeerd door de sluier van verbod en geheimzinnigheid die er over dit verschijnsel lag. Seks tussen mannen werd gezien als moreel zeer laakbaar. In een aantal landen, zoals in Engeland en in Pruisen en later, na het ontstaan van het Duitse

3. Voorpagina van *Police News* van 4 mei 1895, over het proces van Oscar Wilde. Particuliere collectie.

4. Portret van Richard von Krafft-Ebing (1840-1902).
Particuliere collectie.

keizerrijk, in heel Duitsland, was het strafbaar.⁶ Niemand zou zich dus gauw met zijn verhaal tot een arts wenden; alles speelde zich grotendeels in het verborgene af. En dat vergrootte de medische interesse. Wat waren dat voor mensen? Hadden ze bepaalde lichamelijke afwijkingen, bijvoorbeeld aan de genitaliën? Hoe ‘deden’ ze het? Kenden ze wel zoiets als (romantische) liefde? Toen de Duits-Oostenrijkse arts Krafft-Ebing [afb. 4] in 1882 in zijn spreekkamer een bekentenis kreeg uit de eerste hand, had hij het gevoel alsof hem een groot geheim werd toevertrouwd.⁷

Het uiteindelijke doel van de meeste artsen was om de homoseksueel een plaats te geven in de kaartenbak, naast typen als de misdadiger, de alcoholist en de prostituee. Een tweede daaraan gekoppelde doelstelling was het formuleren van mogelijke therapeutische maatregelen, zoals castratie, opsluiting, besnijdenis, hypnose, seksueel contact met het andere geslacht en het afzien van masturbatie. Deze wetenschappelijke doelstellingen werden gekleurd door allerlei politieke en zedelijke ideologieën die deel uitmaakten van de toenmalige cultuur. Te denken valt aan angst voor degeneratie en daarmee voor verzwakking van een heel volk via besmetting van de jeugd met dit homoseksuele ‘virus’, en verder ook – vooral in Frankrijk – aan angst voor een nog explosievere afname van de bevolkingsgroei dan nu al het geval was.

De eerste fase van het onderzoek stond voor artsen in het teken van een zoektocht naar data. Start voor alle onderzoek, meenden zij als rechtgeaarde positivisten, was de observatie. Hirschfeld herinnert in een van zijn eerste publicaties over homoseksualiteit aan de goede raad die zijn oude leermeester zijn studenten gaf: “Beobachten, meine Herren, beobachten!” mit diesen Worten begann und schloss mein verehrter Lehrer, Freiherr von Recklinghausen, von der Universität Strassburg, fast jede seiner Unterrichtsstunden.⁸ (“Waarnemen, mijne heren, waarnemen!” met die woorden

6 In Frankrijk was de strafbaarheid van sodomie (in de meer algemene zin van tegennatuurlijke ontucht) afgeschaft na de Revolutie, met de eerste Code Pénal (1791). In Nederland gebeurde dat kort daarna in 1809 en in 1811. In Engeland was anaal geslachtsverkeer verboden; pas in 1861 werd de doodstraf daarvoor afgeschaft. Aan deze verbodswet werd in 1885 een clausule toegevoegd die ook ‘verregaande onfatsoenlijkheid’ tussen mannen strafbaar maakte; Oscar Wilde werd onder deze wet veroordeeld. In Italië heerste er geen juridische verordening tegen homoseksuelen. Na de stichting van het Duitse keizerrijk in 1871 werd daar een artikel in de wet opgenomen over strafbaarheid van homoseksualiteit, conform de Pruisische wetgeving. Dit artikel 175 werd in Duitsland pas in 1994 officieel afgeschaft. In Nederland werd in 1911 de zogenoemde wet-Regout van kracht die (in artikel 248bis Sr) homoseksuele contacten van iemand van 21 jaar of ouder met iemand jonger dan 21 jaar verbodde. Dit artikel is in 1971 vervallen, waarmee de minimumleeftijd voor homoseksuele contacten zestien jaar werd, net als die voor heteroseksuelen.

7 Krafft-Ebing 1882, p. 213.

8 Hirschfeld 1903, p. 3. Von Recklinghausen deed onderzoek naar genetische aandoeningen.

begon en besloot mijn vereerde leermeester, Freiherr von Recklinghausen, van de Universiteit van Straatsburg, vrijwel elk college-uur.’)

Maar hier deed zich een probleem voor: er was vrijwel niets voorhanden wat geobserveerd kon worden. Artsen moesten het doen met enkele spaarzame gevallen uit de psychiatrische inrichtingen, maar dan min of meer als een bijproduct van wat er psychisch allemaal nog meer met deze patiënten aan de hand was. De eerste echte grote vangst werd gedaan door de gerechtsarts J.L. Casper. In 1852 slaagde hij erin om een heel netwerk van sodomie rondom graaf Cajus op te rollen via diens dagboek, met elf bekentenissen als resultaat. Dertig jaar later, in 1882, waren er nog niet meer dan zeven-tien gevallen in de medische literatuur vermeld.⁹ En in 1903 schreef de gezaghebbende specialist Magnus Hirschfeld lacherig dat hij onlangs het verzoek had gekregen van een collega-arts om hem eens aan een homoseksueel voor te stellen, aangezien hij er nog nooit een in het echt ontmoet had.¹⁰ Er was een schreeuwende behoefte aan aanvulling van het documentatiemateriaal. Een bron van informatie vormden historische documenten, zoals kronieken over de Romeinse keizers en getuigenissen over Franse koningen. Maar een veel waardevoller bron, meenden de artsen, was de literatuur. Ook na 1900, toen er inmiddels tientallen bekentenissen van homoseksuelen zelf op tafel waren komen te liggen, werden die literaire bronnen door veel medici nog steeds beschouwd als een *Fundgrube*. Ze lieten hun zien dat homoseksualiteit iets menselijks was. Verhalen en gedichten schetsten het gevoelsleven van homoseksuelen van binnenuit en toonden aan dat er zoiets bestond als homoseksuele liefde.¹¹

9 Krafft-Ebing 1882, p. 212.

10 Hirschfeld 1903, p. 4.

11 In deze benadering heeft de toen algemeen gedeelde visie op literatuur als authentieke expressie en realistische weergave van de werkelijkheid ongetwijfeld een rol gespeeld.